

összetételű típusát tekinti SZABÓ T. ATTILA az egész magyar nyelvterületen a legelőbb helynévadási módnak (1988: 445). Anyagunkban elsősorban családnevek jelölik a korábbi birtokost (*Balogh, Járgel, Jármí, Sajtos, Szél, Varga*), de előfordul egy keresztnév is (*Terca*), a *Luka* esetében pedig mindkét lehetőség fennáll.

Összegzőként elmondható, hogy a feldolgozott helynevek a vidékre jellemző sajátosságok mellett sem térnek el nagy mértékben más tájak neveitől. A legszembevetőbb különbség a földrajzi köznevek körében fedezhető fel, ezek nyelvföldrajzi szempontú vizsgálata külön tanulmány témája lehetne.

Hivatkozott irodalom:

- BALOGH LAJOS–KÁLMÁN BÉLA–MEZŐ ANDRÁS–ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF (szerk.) 1978. *A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1970. Névtudományunk helyzete és feladatai. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 7–16.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2001. *A Nyárádmente földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 217. sz. (Első kiadás: 1947)
- JUHÁSZ JÓZSEF–SZŐKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSZKY MIKLÓS (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest.
- KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1991. Név földrajzi térképlapok Szatmárból. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Budapest, 321–326.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. sz.
- KSH 1992. = *A Magyar Köztársaság helynévkönyve 1992. január 1.* Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- ÖRDÖG FERENC 1997. Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről. In: *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei*. Miskolc–Budapest. 383–388.
- Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1988. *Nyelv és település*. Budapest. 433–472
- CSÜRY BÁLINT 1935–36. *Szamosháti szótár I–II*. Budapest.
- SzSzBmL = Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza.
- TAKÁCS LAJOS 1970. Az irtásgazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 219–224.

N. FODOR JÁNOS

TORDATÚR MORFEMATIKAI SZERKESZTÉSŰ HELYNEVEINEK VIZSGÁLATA

A tulajdonnevek a nyelv lexémarendszerének a tagjai, s mint ilyenek, keletkezésük természetszerűleg ugyanazokkal az okokkal és módokkal magyarázható, mint a többi lexémáé. A szóalkotásnak külső és belső szintjét különböztetjük meg. A külsőbe, vagyis

a jövevénynevek kategóriájába tartoznak azok a földrajzi nevek, amelyeket idegen nyelvű népektől vettünk át. Ezek a nevek idővel beilleszkedtek a magyar névrendszerbe, s most már hozzájuk hasonlóan viselkednek. A belső szóalkotás módjai között számon tartjuk a meglévő nyelvi elemek jelentésének ártértekkelését, valamint a szóösszetételt, a szóképzést és az ikerítést. Keletkezéstörténeti szempontból a szakirodalom háromféle típust különböztet meg: szintagmatikus szerkesztésűeket, morfológiai szerkesztésűeket, valamint jelentésbeli névalkotásúakat (vö. BÍRÓ 2002: 163–205; HOFFMANN 1993: 67–119). A jelentésbeli névalkotással most nem foglalkozom, a szintagmatikus típust pedig csak mennyiségi szempontból érintem.

A továbbiakban egy erdélyi település, Tordatúr morfológiai szerkesztésű helyneveit vizsgálom TIBÁD LEVENTE 1969–1971 közötti gyűjtése alapján (Adattár: TIBÁD 1972).

„Tordatúr (Tureni) Kolozs megye délkeleti részén, a Rákos patak völgyének nyugati oldalán fekszik ... Túr határának domborzati képe igen változatos. A sziklahasadéktól a völgyeken, síkságokon át a hegyekig mindenik térszínformával találkozunk. Éppen ebben leli magyarázatát a helynévanyag gazdagsága. A helység földjei két tömbben fekszenek, melyek közül a nagyobbik a falu körül, a másik pedig, az ún. *Boglyas* az előbbitől teljesen elszakadva Hármastól délnyugatra húzódik” – tájékoztat a szerző a településről (TIBÁD 1972: 315–6.). Az Adattár világos szerkezetű, könnyen áttekinthető. A névcikkben a népnyelvi alakokat, alakváltozatokat, névváltozatokat a román nyelvi alakok követik, majd a hely jellegére történő rövid utalás, a név száma a kéziratos térképen (térképet azonban nem közöl), a területre, illetve a névre vonatkozó megjegyzés és az adatközlőknek az egyes helynevekkel kapcsolatos népnyelvi nyilatkozata szerepel. Az adatok és a népi névmagyarázatok lejegyzése pontos. Ezek alapján Tordatúr nyelvjárási sajátosságairól, a mezőiségi jellemzőkről sokat megtudhatunk. (Külön tanulmány tárgya lehetne az adatok dialektológiai vizsgálata.) A neveket a gyűjtő a jelölt objektumok szerinti csoportosításban, összesen hat kategóriára osztva, mindegyikben újból kezdődő számozással közli. (Ezzel a szerkesztéssel megkönnyítette az elemzést.)

Az egyes kategóriákban a földrajzi pontok és a nevek száma a következő arányokat mutatja: I. Víznevek: 45 földrajzi pont – 51 név; II. Falurészek: 3 – 5; III. Utcák, utak neve: 44 – 61; IV. Kertek neve: 34 – 38; V. A határ nagyobb egységeinek neve: 4 – 4; VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: 180 – 202. Az összesen 310 ponthoz 361 magyar megnevezés tartozik. A román nevek szinte kivétel nélkül a magyar tükröfordításai, ezért velük nem foglalkozom. Annak ellenére, hogy térfelszín tekintetében elég tagolt a település, egy földrajzi ponthoz átlagosan mindössze 1,16 név tartozik. Az **utcák, utak** névkategória a leggazdagabb, ebben 1 pontra 1,39 név jut.

BENKŐ LORÁND a nevek alaktani rendszerezésében elkülönít pusztai tölakú és toldalékos neveket. A pusztai tölakúak közé sorolja az egy szóból állókat és a szóösszetételeket (jelzős, határozós összetételeket), a toldalékos nevek közé pedig a többes *-k* jeles, a képzős, a ragos és a névutós neveket (vö. BENKŐ 1947: 39–42). HOFFMANN továbbviszi az előbbi gondolatot, s megkülönböztet szintagmatikus és morfológiai szerkesztéssel alkotott neveket. A szintagmatikusok közé azokat a helyneveket sorolja, amelyek „keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre. E szerkezetek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotációjáról, tehát funkcionális jegyet kifejező névrésznek tekintendő” (HOFFMANN 1993: 70). Morfológikusnak tekinti azt a módot, „amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz

hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá” (HOFFMANN 1993: 73). Ezek a névformánsok tulajdonnévi és községi szótához egyaránt hozzájárulhatnak. A kapcsolódó morfémák alapján HOFFMANN megkülönböztet helynévképzővel, névszójelekkel, helyragokkal és névutókkal történő névalkotást. BÍRÓ FERENC ezt a modellt alkalmazza Körösladány helynévrendszerének vizsgálatában (BÍRÓ 2002: 164–175). BÍRÓ 1471 névcikkével és 3107 adatával szemben a tordatúri gyűjtésben – a település méretéből következően – csupán 310 névcikk és 361 név található. Ez azonban nem zárja ki a százalékos összehasonlítást.

A szintagmatikus szerkezetek számának aránya a körösladányi anyagban 68,42%, a tordatúriban pedig 66,20%, tehát közel azonos. A szintagmatikus szerkesztésmód mindegyik helynév-kategóriában domináns.

A továbbiakban a morfológikus szerkesztéssel keletkezett neveket vesszük sorra.

Helynévképzéssel keletkezett helynevek Tordatúron (A neveket itt és a továbbiakban is köznyelvi formájukban közlöm):

-ó, -ő: I. Víznevek: *Csorgó* ‘kút’, *Csorgó* ‘vízesés’; VI. Határrésznevek, különféle térszíni formák neve: *Dobogó* ‘meredek hegyoldal’, *Heverő*, *Zúgó*. Összesen 5 név tartozik ide.

-s: V. A határ nagyobb egységeinek neve: *Boglyas*; VI. Határrésznevek, különféle térszíni formák neve: *Akácós*, *Csalános*, *Epres* (3), *Fuszulykás*, *Horgos*, *Káposztás*, *Kenderes*, *Lápos*, *Lóherés*, *Nádas* (2), *Nyírfás*, *Petrezselymes*, *Rózsás*, *Tormás*, *Tövises* (2), *Nyerges*, *Hármas*. Összesen: 22 név sorolható ide.

-ás: VI. Határrésznevek, térszíni formák neve: *Szakadás*. Összesen 1 név tartozik ide.

Helynévképzéssel 28 név keletkezett, ez a morfológikus szerkesztésű neveknek 42,42%-a. A körösladányi anyagban 46,15% az így létrejött helynevek mennyisége.

Jelszilárdulással alakult helynevek Tordatúron:

-k többesjel: VI. Határrésznevek, térszíni formák neve: *Csűrök* ‘sziklakapuk’, *Ekléziák* ‘egyházi legelők’, *Kurták* ‘kis méretű földek’, *Pótlékok*, *Szájványok* (2), *Töltések*. Összesen 7 név sorolható ide.

-é birtokjel (BENKÖNÉL birtokképző): Tulajdonnevekhez és köznevekhez egyaránt kapcsolódik. A legszínesebb képet ez a csoport mutatja. VI. Határrésznevek, térszíni formák neve:

Gúnynévhez, ragadványnévhez járul: *Drombosé*, szántó „A középen lakó Chicinaş Ion gúnynevéről nevezték el”, *Dürdőé*, kaszáló „Nevét egyik volt birtokosának, Timbuş Gheorghenak gúnynevéről kapta”, *Laci Mócsié*, szántó „Elnevezését birtokosának, Bányai Mózesnek melléknévéről kapta”, *Pandúr Jóskáé*, szántó „Nevét Kolozsvári Józsefnek, a falu egykori csendőrének gúnynevéről kapta”.

Családnévhez kapcsolódik: *Ferencié*, szántó, kaszáló; *Horváthé*, kaszáló; *Suktaré*, szántó, „A Csüpkés Viktor leánya Skutár után ment, azért hívják Suktarénak”; *Száváé*, szántó; *Torsóé*, szántó, kaszáló.

Teljes névhez járul: *Jakab Endréé*, szántó; *Kis Trézsié*, szántó; *Nagy Liláé*, szántó; *Zöld Jóskáé*, kaszáló.

Keresztnévhez, becenévhez járul: *Endréé*, kaszáló „Egykori birtokosa Jakab Endre volt”; *Lajjáé*, legelő; *Marinkáé*, kaszáló.

Foglalkozást jelölő köznévhöz kapcsolódik: *Diáké*, szántó „Az ortodox kántor tulajdonában volt”; *Jegyzőé*, legelő „Régente a falu jegyzőjének birtokában volt”.

Népnévhez járul: *Taljáné*, szántó „Ott élő olasz ember, Bruzadelli Ferenc tulajdona volt”; *Zsidóé*, szántó „Tulajdonosa a falu zsidó kocsmárosa volt”.

Összesen 20 helynév tartozik ebbe a kategóriába. Érdekes, hogy BÍRÓ FERENC adatai között ilyen alakulat nincs.

Jelszilárdulással keletkezett a tordatúri morfematikus szerkesztésű nevek 40,91%-a, a körösladányiaknak pedig csupán 11,54%-a.

Ragszilárdulással keletkezett helynevek Tordatúron:

-*nál*: IV. Kertek neve: *Ketrinánál* „Fél holdnyi hely a Kiskőhegyétől nyugatra. Nevét birtokosának gúnynevéről kapta”. VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Nyikoláj Sándornál*, szántó; *Tónál*, mocsár.

Ragszilárdulással mindössze 3 név keletkezett, ez a morfematikus szerkesztésű nevek 4,55%-a. A körösladányi anyagban ilyen alakulat nincs.

Névutóval történő névalkotás Tordatúron:

alatt: VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Kereszt alatt*, szántó; *Muntya alatt*, kaszáló.

közt: VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Akácok közt*, fasáv „Akácokkal beültetett néhány árnyi terület a műút északi oldalán”; *Kétárok közt*, kaszáló „A Kétárok közt ott van balkézt, ahol megyünk Tordára, a Felszegié mellett. Egyik felin a Tancs köve, s a másik felén van egy másik árok”; *Patakok közt*, szántó.

megett: IV. Kertek neve: *Hegy megett* „A Paul Joszub árkától nyugatra fekvő fél holdnyi terület”. VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Kertek megett*, szántó; *Tó megett*, szántó.

Névutós szerkesztéssel 8 helynév keletkezett, ez a morfematikus neveknek 12,12%-a. A körösladányi anyagban 42,30%.

A morfematikus szerkesztéssel létrejött helynevek aránya a tordatúri anyagban 18,28%, a körösladányiban csupán 0,83%.

Mi lehet az oka ennek a nagyságrendbeli eltérésnek?

1. Minden bizonnyal az egyik ok a keletkezésükre vonatkozó felfogásbeli különbségben keresendő. BÍRÓ HOFFMANN elméletére alapozva az -s képzősök nagy részét – ellipszissel történt keletkezésük miatt – a jelentéshasadással létrejött nevek között tárgyalja (vö. BÍRÓ 2002: 17., HOFFMANN 1993: 77). BENKŐ az -s formánst ellátottságot kifejező képzőnek tartja (BENKŐ 1947: 41). Az -s képző funkciója évszázadok alatt sokat változott. A korai ómagyar korból már sok -s képzős helynevet ismerünk. Helynévképző szerepe a gyűjtőnévképző: és az ellátottságot kifejező funkcióból alakulhatott ki, mert az ilyen típusú köznevek voltak a legalkalmasabbak a helyjelölésre. „Az -s képzős köznevek és tulajdonnevek alakilag teljesen egybeesnek, s egyidejűleg élnek a nyelvben, így arra gondolhatunk, hogy a köz- és tulajdonnevek eltérő használati szabályai tették világgossá a képző aktuális funkcióját. Valószínűleg helytálló tehát az a feltevésünk, hogy a nyelvemlékeinkben tulajdonnévi minőségben adatolható -s képzős származékszavakban a formánsnak névképző szerepe is van...” – állapítja meg történeti grammatikánk (TNy. I. 255). A XIV. század végére a helynévképzők produktivitása jelentősen csökkent, ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban találkozunk a helynevek között – az árnyaltabb jelölésre sokkal alkalmasabb – összetett szavakkal. Az -s képző azonban a köznevek alkotásában ekkor is termékeny volt az ‘ellátottság’ kifejezésére. Ezekből az alakulatokból funkcióváltással helynevek is keletkezhetnek. A XV. századból több ilyen származékunk van, pl. 1493: *Gyoparos* [OkI Sz.] (vö. TNy. II/1. 317).

2. A tordatúri adattárban szép számmal találunk jel- és ragszilárdulások (-é birtokjeles és -nál határozóragos) helyneveket, a körösladányiban ilyenek nincsenek. Az -é birtokjeles névtípus a nyelvterület keleti pereme felé jóval gyakoribb lehet, mint másutt (vö. HOFFMANN 1993: 85). Ezt igazolhatja vizsgált adattáram is. A birtokjel eleven helynévképző funkcióját bizonyítja, hogy nemcsak családnévhez kapcsolódik, hanem család+keresztnevhez is, sőt gúny- és ragadvány-, bece- és nemzetiségnevekhez is.

A -nál határozóragos formák magyar fejlemények ugyan, de kétnyelvű környezetben az idegen nyelv (román, szerb-horvát, német) hatása is feltételezhető (vö. BENKŐ 1947: 41, HOFFMANN 1993: 87).

Hivatkozott irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzi nevei*. Budapest. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. szám.
- BÍRÓ FERENC 1999. *Körösladány helynevei*. Líceum Kiadó, Eger.
- BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. szám.
- TIBÁD LEVENTE 1972. Tordatúr helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 315–27.
- TNy. I. = BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TNy. II/1. = BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CS. NAGY LAJOS

CSALÁDNEVEK KÖRÖSTARCSA HELYNEVEIBEN¹

1. A magyar helynevek szerkezetüket tekintve leginkább egy vagy két funkcionális névrészből állnak. Lexikálisan e névrészi szerepeket közzavak, tulajdonnevek vagy egyéb szókapcsolatok töltik be. A tulajdonnevek a köznevekhez hasonlóan alkothatnak egyrészes helynevet, vagy bekerülhetnek a kétrészesek mindegyik tagjának a pozíciójába. Általánosan elmondható, hogy a különféle tulajdonnévfajták a helyfajtajelölésen (F) kívül minden egyéb szerepre alkalmasak. Előtagként és egyrészes névként leginkább a jelölt objektumoknak valamely sajátosságát (S) fejezik ki, alaptagként pedig elsősorban megnevezés a funkciójuk.

A tulajdonnévfajták közül személy-, hely- és intézménynevek egyedei épültek be Köröstarcsa helyneveibe, azoknak jelentős százaléka. A továbbiakban ezek közül csupán a személynevek helynévrészi jelentkezését választom vizsgálatom tárgyául, sőt még jobban szűkítve a téma körét, csak az egyik személynévtípus tagjainak, a pusztai családnéveknek a felhasználását tekintem át az adott településen. (Az adatokat a KALCSÓ

¹ A dolgozat az OTKA T 030 167. számú kutatási pályázatának a keretében készült.